

Anna Sawa

„Nieśmiertelna pamiątka” – rola pisma drukowanego w kazaniach pogrzebowych z XVII wieku

---

Acta Humana nr 5, 167-174

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mgr Anna Sawa

UMCS Lublin

e-mail: annasawa@poczta.onet.pl

„Nieśmiertelna pamiątka” – rola pisma drukowanego w kazaniach pogrzebowych z XVII wieku¹

Konstatacja Waltera J. Onga określa wprost rangę pisma drukowanego: „[...] martwota tekstu, jego wyrwanie z żywego ludzkiego doświadczenia, jego surowa wizualna stałość zapewniają mu przetrwanie i możliwość wskrzeszenia w nieograniczonych żywych kontekstach dzięki potencjalnie nieskończonej liczbie żywych czytelników”². Jednak już dużo wcześniej, bo w XVI i XVII wieku, za medium w szczególnie sposób sprzyjające uwiecznieniu pamięci o ludziach i wydarzeniach uważano właśnie druk³. Dzięki niemu utrwalano m.in. pamięć o zmarłych, czemu służyły wydawnictwa związane z uroczystościami pogrzebowymi⁴. Bogdan Rok podzielił staropolskie druki funeralne na następujące grupy: kondolencje, opisy pogrzebów, kazania pogrzebowe i mowy pogrzebowe⁵. Druki te były ściśle związane z obyczajowością tego czasu, a w szczególności ze zwyczajem organizowania okazałych pogrzebów królewskich, magnackich i szlacheckich – były wytworem siedemnastowiecznego dyskursu pogrzebowego⁶.

---

¹ Druk publikacji został sfinansowany przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w ramach grantu Wydziału Humanistycznego.

² W.J. Ong, *Pismo a struktura świadomości*, [w:] *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów*, oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, wstęp i red. G. Godlewski, Warszawa 2004, s. 369.

³ Por. A. Nowicka-Struska, *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008, s. 39.

⁴ Zob. D. Platt, *Kazania pogrzebowe z przelomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 6, 53.

⁵ Zob. B. Rok, *Druki żałobne w dawnej Polsce XVI–XVIII w.*, [w:] *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 188.

⁶ Na temat relacji między tekstem a dyskursem zob. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Tekstologia*, Warszawa 2012, s. 31–33.

Przedmiotem artykułu są kazania pogrzebowe. Podczas uroczystości pogrzebowych osób z wysokich warstw społecznych często wygłaszano ich kilka, a niektóre wydawano później drukiem⁷. Podstawą materiałową badań są drukowane kazania pogrzebowe z lat 1631–1636, wydane w Lublinie przez Pawła Konrada⁸. Swoje rozważania koncentruję na roli pisma drukowanego w zachowywaniu pamięci o zmarłym i eksponowaniu drukiem segmentów tekstowych dotyczących jego osoby.

Druk kazania pogrzebowego a pamięć o zmarłym

Duchowni wygłaszający kazania, a następnie przygotowujący je do druku⁹, uważali, że słowo pisane skuteczniej oddziałuje na odbiorcę, a tekst drukowany jest zapamiętywany na dłużej. Dowodem tej świadomości językowej są wypowiedzi zawarte w listach dedykacyjnych dołączonych do kazań. Andrzej Skibicki, autor dwóch oracji związanych z pogrzebem Jana Karola Koreckiego, twierdził:

Bo acz- l kolwiek vszy ludzkie zwłazzczá polerowne y by- l jtre, jnádnie w jámym słuchaniu czego takiego po l strzec mogą, y w tym co jáme słyzżały owego co mowił, l jámym słuchanim przeświadczyć; iednak oczy dale- l ko lepiej jądzić mogą gdy nad czym piśmem zásiędą l y o tymże też piśmem daleko łączniey á niżeli świáde- l ctwem słuchowym przekonany byđ káždy może y l przeświadczony. Prędko ábowiem to miia co jię tylko o l vszy ociera, ále co jię ná piśmie podáie, trwało iest, y l długiemu wważeniu podlega. (NZC, k. A₂ – A₂v)¹⁰

Skibicki uważał zatem, że tekst drukowany łatwiej jest zapamiętać. Można zastanowić się nad nim, a jeśli zapisane treści uzyskają aprobatę czytelnika, skuteczniej zapadają w pamięć. Treść zapisana jest znacznie trwalsza niż tylko wypowiedziana i – jak twierdzi kaznodzieja – „długiemu wważeniu podlega” (NZC, A₂v).

Autorzy kazań pogrzebowych byli przekonani, że percepcja tekstu słuchanego różni się od odbioru tekstu czytanego. Zdawali sobie sprawę z odmienności

⁷ Zob. J.A. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 52.

⁸ Wykaz skrótów cytowanych źródeł znajduje się na końcu artykułu. Spis kazań pogrzebowych wydanych przez Pawła Konrada został ustalony na podstawie książki M. Skwary, *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia*, Gdańsk 2009. Wstęp do bibliografii zawiera obszerny opis stanu badań nad tym rodzajem piśmiennictwa oraz historię gatunku. Według M. Skwary „kazanie pogrzebowe” jest terminem podrzędnym wobec określenia „oracja pogrzebowa”.

⁹ Wszystkie analizowane kazania pogrzebowe były wygłaszane i przygotowywane do druku przez te same osoby, o czym świadczą podpisy pod listami dedykacyjnymi. W XVII wieku mogło się jednak zdarzać, że drukowana wersja kazania nie była opracowywana przez duchownego wygłaszającego kazanie na pogrzebie. Zob. ibidem, s. 61–62.

¹⁰ Cytaty podaję w transliteracji. Znak l oznacza koniec wersu, skrót y oznaczają kazanie, z którego pochodzi cytat.

ustnego i pisemnego sposobu komunikowania¹¹. Widoczne są tu zbieżności sądów formułowanych przez kaznodziejów z poglądami współczesnych uczonych, którzy podkreślają, że dzięki obcowaniu z tekstem drukowanym odbiorca może łatwiej zweryfikować i ocenić treść informacji. Słuchanie komunikatu, jakim było staropolskie kazanie pogrzebowe, wymagało aktywności innego rodzaju niż jego czytanie¹² – audytorium skupiało się bowiem nie tylko na przekazywanych treściach, lecz również na sposobie głosowej realizacji tekstu, mogło zwracać uwagę na wskazywane przez kaznodzieję elementy wystroju kaplicy, wygląd katafalku, a nawet na prezentowane przez duchownego przedmioty należące do zmarłego¹³.

Wydanie kazania drukiem uwieczniało pamięć o zmarłym i jego dokonaniach (kazania miały charakter panegiryków)¹⁴, a książka stawała się „nieśmiertelną pamiątką” po nim¹⁵:

[...] przynofszę do W. X. M. tę małą pracą moię. ¶ *Filia unius noctis* będąc, miałac wprawdzie *filia vnius noctis* ¶ *perire*, iako hederá Ionaŝzowa; ále ponieważ ią nie ¶ śmiertelna pámiątka X. I. M. Pána Oycá W. X. M. ¶ y wolą WW. XX. MM. zgory od ŝlonec wyfokich, ¶ którym iako wielkim ŝwiátlom ná lichtarzach ka- ¶ znodzieyŝkich wyŝtawionym rzeczono *vos estis lux mundi* ¶ záŝtania, á zdołu od zawijnego y zley woli robaká bro- ¶ ni [...] [NZC, k. A₂v]

Kaznodzieja Jan Czesław Bajer również mniemał, że wydane drukiem kazanie na wiele lat upamiętni zmarłego:

I To w pogrzebách ŝwoich Kátholicy máia, że ieżeli ŝię w tym, ¶ ktory vmárł, kocháli, Kázanie pogrzebowe iego, chcą *in publico* ¶ y w druku widzieć. Bo kto ma dobry ku drugiemu áffekt, nie- ¶ chciałby nigdy bydz bez niego, á że mu go śmierc bierze, což ma dáley ¶ czynić. Narádniey ábo mowi co o nim, ábo y czyta, ieŝli ma co czytác, á ¶ pámiątkę przedŝię chce mieć iáką między ludźmi po nim, áby go y obcy ¶ nie zápomináli. Kázania pogrzebowe, kiedy

¹¹ Por. M. Skwara, op. cit., s. 64.

¹² Por. stwierdzenie N. Luhmanna: „Inaczej niż w przypadku sensu mówionego lub reprodukowanego przez mówienie, kiedy to już słuchanie prezentacji w znacznym stopniu absorbuje aktywność, rzeczą zapisanym towarzyszy imperatyw, by oceniać je z dystansem”. N. Luhmann, *Gesellschaftstruktur und Semantik I*, Frankfurt 1980, s. 47. Cytat i tłumaczenie za: J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. nauk. R. Traba, Warszawa 2008, s. 297.

¹³ A. Nowicka-Struska (op. cit., s. 60) wspomina o kazaniach, którym towarzyszyło pokazywanie przez kaznodzieję rekwizytów.

¹⁴ Por. A. Pihan-Kijasowa, *Kreacja pochwały w barokowych kazaniach pogrzebowych*, [w:] *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, t. 2, Poznań 2013, s. 615–628. Na temat intencji wypowiedzi por. A. Awdiejew, G. Habrajska, *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Łask 2004, s. 28–33.

¹⁵ Por. NZC, k. A₂v.

do druku idą, to naprzod spra- l wia, że y potomne czafy wiedzieć o nim będą, á potym że y on pámiątkę l iego mieć będzie v siebie. Ilekroć do szkátuły poydzie, y książeczkę o- l baczy on nim, y nie bez tego, że nan sobie wšpomni, á nie będąieli miał l zabávki iákíey, y wezmie, przeczyta. A choć ie iuż czytał, nic ná tym, l przeczyta on przedsię. [...] Kázania mile czytać mušim, gdyž y one spraw vmárlego nie zámilczywáią, á iešli nie mogą ogárnać l wšzytkich, naprzednieyŹze, y nacelnieyŹze biorą, y o nich mowią. (KNPZ, k. A₂-A₂v)

Książeczka drukowana, zawierająca kazanie, stawała się w tym ujęciu pamiętką rodzinną¹⁶. Pozwalała też na przekazanie potomnym wiedzy o życiu zmarłego, informowała o jego zasługach również czytelników nienależących do kręgu rodziny i przyjaciół. Dzięki ich pamięci zmarły pozostawał w świecie żywych. Przytoczone wyżej słowa wskazują na przypisywanie drukowi mocy „unieśmiertelniania” człowieka. Bajer podkreśla, że kazanie utrwała pozytywny obraz zmarłego, ponieważ wymieniane są w nim jego „naprzednieyŹze, y nacelnieyŹze” (KNPZ, k. A₂v) cechy i czyny.

Florian Kolęcki wskazuje z kolei w przedmowie do kazania na pogrzebie Krzysztofa Naruszewica na funkcję pochwalną, ale też konsolacyjną tego tekstu:

Miedzy wielą, W. M. jámá Iáśnie Wielm. l Páni, á náŹzá M. DobrodŹieyko doznałás ná miłym l Źwym przyaciálu oštátniey, z ciężkim Źwym Źalem, l odmiány, gdyš y z woli Pána Bogá náŹzego, y z wlo- l mnošci ludzkiey náture, dni iego Źycía Źkoncezone wi- l dŹiałá. Nie wznawiam tym lištem moim Źerdeczne- l go W. M. náŹzá Mošciwa Páni y DobrodŹieyko Źalu, l ále owŹzem tym przypominánim moim y w druk podá- l nim Źycía chwálebnego, spraw zacnych, y cnot wiel- l kich, Wielm. Pána, Iego M. P. MałŹonká W. M. l všmierzáć myšlę, ábyš one czytáiąc porozumiewáła, l iž dáleko ŹzczęšliwŹze dni w oney wiecznošci záczał, l niž ie tu w czášie Źkończył. (KNPN, k. A₃)

Źródłem pocieszenia powinna być dla wdowy świadomość, że ziemskie zasługi Krzysztofa Naruszewica z pewnością zostały nagrodzone chwałą nieba.

Podobnie w liście dedykacyjnym autorstwa Andrzeja Skibickiego przygotowane do druku kazania pogrzebowego jest uważane za sposób „ná iákiegokolwiek vtulenie Źalu” [NZC, k. A₂v].

Motyw pocieszenia po stracie bliskiej osoby pojawia się również w liście dedykacyjnym do kazania *Gorskość śmierci [...] na pogrzebie [...] Teofili z Tęczyna Kopciowej [...]*:

¹⁶ Najprawdopodobniej kazania pogrzebowe były po wydrukowaniu rozsyłane do rodziny i znajomych zmarłego (w szczególności do uczestników uroczystościach żałobnych). Por. M. Kosman, *Litewskie kazania pogrzebowe z I połowy XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1972, s. 112.

zali nadzieję, że lektura wydrukowanego kazania może być dla bliskich zmarłego pocieszeniem w żałobie.

W drukowanej wersji każdego kazania wyraźnie eksponowano osobę zmarłego. Czyniono to nie tylko za pomocą odpowiedniej leksyki, ale również przez ukształtowanie typograficzne. Na kartach tytułowych zawsze wyróżniano antropimimy odnoszące się do zmarłego, niekiedy postępowano tak również w listach dedykacyjnych i samych kazaniach. Identyczność składu drukarskiego paralelnych segmentów tekstu służyła wskazaniu analogii rodowych.

Wykaz skrótów cytowanych źródeł

1. CH – Wituński Augustyn, *DLA WIECZNEY PAMIECI* | *CHORĄGIEW* | *POBOZNEY MIŁOSCI*, | *Na Zniesienie Żalobney Chorągwie z Śmierci* | *IASNIE WIELMOZNEY Iey Mści*, | *Pani* | *HELZBIETY* | *Z GOSLAWIC WOLLOWICZOWEY*, | *Starosciney Generalney Zmudzkiej; Ciwo- | nowey, Godinskiej, Szawelskiej, Ko- | brinskiej, etc. etc. Starościney*. | *W kościele Brzeskim u Oyców Bernardinow na Po- | grzebnych Exequiach Kazaniem* | *Wy- stawiona* | *Przez* | X. Augustina Withunskiego Zakonu Franciszka | Świętego, Bernardinow mianowanego, w Kla- | sztorze Lubelskim, Lectora Philosophiey, | *Dnia trzeciego Stycznia w Roku 1636*. | W LUBLINIE, u Pawła Conrada, [po 29 I 1636]²⁹.

2. GS – Pierzakowicz Modest, *GORSKOSC* | *SMIERCI*. | *NA POGRZEBIE*. | *Iaśnie Wielmożney Iey Mości Paniey*, | *P. THEOPHILI* | *Z TęCZYNA* | *KOPCIOWEY* | *WOIEWO- DZANKI LUBELSKIEY*, | *W Kościele Opolskim* | *wspomniona*. | *Przez X. Modesta Pierza- kowicza świętey* | *Theologiey Lektora, y na ten czas u Oycow* | *Dominikanow Lubelskich Phi- losophiey* | *Professora, dnia trzynastego* | *Lutego, | Roku tysięcznego sześćsetnego traydzie- | stego piątego*. | W Lublinie/ u Pawła Konrada [po 13 II 1635].

3. KNPN – Kołęcki Florian, *KAZANIE* | *NA POGRZEBIE* | *Zacney pamieci* / | *Ia- śnie Wielmożnego Pana, | Iego Mci Pana, | P. CHRZYSZTOPHA* | *NARUSZEWICA*, | *W X. Lithewskiego Podskarbiego* | *Wielkiego/ Pisarza/ Uspolskiego/ Bu=* | *łakowskiego/ etc. etc. Starosty*. | *Miane w Hanuszyszkach, oyczystey maiętności* | *PRZEZ* | *X. FLORIANA KOLEŃCKIEGO Zakonu* | *S. Franciszka, Oycow Bernardynow Prowincyi Dephini-* | *tora, y Custosa Wileńskiego, Roku M.DC.XXX* | *Dnia I. Octobra.* | *Z DOZOWLENIEM STARSZYCH*. | W LUBLINIE, u Pawła Konrada, Roku 1631.

4. KNPZ – Bajer Jan Czesław, *KAZANIE* | *NA POGRZEBIE* | *Sławney y świętobliwey pamieci* / | *Jego Mości P. Abrahama ze Zbq-* | *szyna Zbąskiego, który 18. dnia* | *Grudnia / Panu Bogu swemu w* | *ręce ducha oddał 1634.* | *Przez* | *X. Czesława Baiera Dominika-* | *na*

²⁹ Wszystkie kazania są odnotowywane w *Bibliografii polskiej* Estreicherów. Zob. K. Es- treicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 8 (19), s. 413; t. 2 (13), s. 97; t. 17 (28), s. 176; t. 17 (28), s. 176; t. 13 (24), s. 253; t. 1 (12), s. 332-333; t. 22 (33), s. 136, Kraków 1891-1951.

Theologa/ y na ten czas Przeora Lubelskiego/ w Kościele Kurowskim miane/ a potym do druku podane. W LUBLINIE, W Drukarniey Pawła Konrada/ Roku Pańskiego 1635.

5. NZC – Skibicki Andrzej, *NAMIOT ZACNEMU CIAŁU X. I. M. KAROLA KO-RECKIEGO, KASZ-TELANA WOŁYNSKIEGO, Na wyprawę z Lublina do Korca przy wyprowa-żeniu roztozony przed Iasnie wielmożnym TRYBUNALEM KO-RONNYM, Y wiela inszych Osob Zacnych. Przez X. ANDRZEIA SKIBICKIEGO Societatis IESU. W Lublinie [u] Pawła Konrada Roku P. 1633.*

6. RZN – Skibicki Andrzej, *RYCERZ Z NAMIOTU ALBO KAZANIE NA POGRZEBIE Sławney pamieci X. I. M. IANA KAROLA KORECKIEGO KASZTELANA WOŁYNSKIEGO. Miane w Korcu w Kościele farnym/ Anno Domini 1633. 7 Novembr. PRZEZ X. ANDRZEIA SKIBICKIEGO SOCIETATIS IESU. Z dozwoleciem Starszych. W Lublinie/ u Pawła Konrada/ R. 1634.*

7. SPS – Biesiekierski Jan Augustyn, *SZLACHCIC POLSKI STAROZYTNY, Na Pogrzebie sławney pamięci Jego Mci Pana WOYCIECHA WYBRANOWSKIEGO Z WYBRANOWA, KLEYNOTU PORAY, WYSTAWIONY w Kościele Kraśnickim Farnym. OD X. IANA AUGUSTINA BIESSIEKERSKIEGO Kanonika Zakonu Świętego AUGUSTI-NA Congragationis Lateranenses. Cum Licentia Superiorum. W LUBLINIE, u Pawła Konrada, 1632.*

Summary

“Immortal Souvenir” – the Role of Print in Funeral Sermons from the 17th Century

The material basis of the article consists of funeral sermons, published by Paweł Konrad in Lublin in the 17th century. The authors were aware of the differences between spoken and written communication. In the prefaces to the published sermons, the authors emphasized that thanks to them the memory of the dead would be preserved. They were also convinced of the consolatory function of such prints. In the print version of each sermon, the dead person was exhibited. The exhibition was made by appropriate lexicon as well as the typographical form of the text. Antroponyms concerning the dead person were distinguished on the title page. On occasion, such stylistic measure was used in dedication letters and sermons themselves. The type matter's equality of parallel segments was used to indicate ancestral analogy.

Keywords: memory of the dead, print, old print, funeral sermons, Paweł Konrad

Streszczenie

Podstawę materiałową artykułu stanowią kazania pogrzebowe wydane w XVII wieku w Lublinie przez Pawła Konrada. Ich autorzy zdawali sobie sprawę z różnic między ustnym a pisemnym sposobem komunikowania. W przedmowach do wydawanych drukiem kazań podkreślali, że dzięki nim przetrwa pamięć o zasługach zmarłego. Byli też przekonani o funkcji konsolacyjnej tego typu druków. W drukowanej wersji każdego kazania wyraźnie eksponowano osobę zmarłego. Czyniono to nie tylko za pomocą odpowiedniej leksyki, ale również przez ukształtowanie typograficzne. Na kartach tytułowych wyróżniano zawsze antroponimy odnoszące się do zmarłego, niekiedy postępowano tak również w listach dedykacyjnych i samych kazaniach. Identyczność składu drukarskiego paralelnych segmentów tekstu służyła z kolei wskazaniu analogii rodowych.

Słowa kluczowe: pamięć o zmarłych, druk, starodruk, kazania pogrzebowe, Paweł Konrad

Bibliografia

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. nauk. R. Traba, Warszawa 2008.
- Awdiejew A., Habrajska G., *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Łask 2004.
- Baczewski S., *Mit początku i władza szlachty. Dyskurs genealogiczno-historyczny w XVII-wiecznych kazaniach pogrzebowych*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2006, t. III.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., *Tekstologia*, Warszawa 2012.
- Chrościcki J.A., *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 8 (19), t. 2 (13), t. 17 (28), t. 17 (28), t. 13 (24), t. 1 (12), t. 22 (33), Kraków 1891-1951.
- Juda M., Hasło: *Konrad Paweł*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, red. J. Pirożyński, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XVII–XVIII*, vol. 1: *A–K*, Kraków 2000.
- Juda M., *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. XLVI.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Kosman M., *Litewskie kazania pogrzebowe z I połowy XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1972.
- Nowicka-Struska A., *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008.
- Ong W.J., *Pismo a struktura świadomości*, [w:] *Antropologia słowa. Zagadnienia i wybór tekstów*, oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, wstęp i red. G. Godlewski, Warszawa 2004.

- Otwinowska B., Hasło: *Koncept*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok*, red. T. Michałowska, Wrocław – Warszawa – Kraków 1998.
- Pihan-Kijasowa A., *Kreacja pochwały w barokowych kazaniach pogrzebowych*, [w:] *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, t. 2, Poznań 2013.
- Platt D., *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992.
- Rok B., *Druki żałobne w dawnej Polsce XVI–XVIII w.*, [w:] *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001.
- Skudrzyk A., *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*, Katowice 2005.
- Skwara M., *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia*, Gdańsk 2009.
- Tutak K., *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. (grafia i interpunkcja)*, Kraków 2013.
- Wojtak M., *Wybrane elementy staropolskiej etykiety językowej*, „Język a Kultura” 1991, t. 6: *Polska etykieta językowa*, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik.